

Yanenko A.S. «Oh! For a long time it is necessary to clean the «Augean stables»: Ivan Oleksiev's letters to Petro Kurinnyi as sources for studies of Kyiv museum life in the 1920s

In the article Ivan Mykolaiovych Oleksiev's letters to Petro Petrovych Kurinnyi, a director of the Lavra Museum of Cults and Life/ All-Ukrainian Museum Town, are introduced for scientific use. The various aspects of the museum life in Kyiv, which are mentioned by the addresser, are highlighted and commented: the economic activity, repair works, refurbishment, arrangement of the territory of the former Kyiv-Pechersk monastery, the housing problems of the museum institution and ways of their solution, the everyday life of intellectuals in the city in the 1920s, mechanisms of administrative and political pressure on museums and museum workers in the totalitarian state etc.

Key words: epistolary, Ivan Oleksiev, Petro Kurinnyi, museums, Lavra Museum of Cultures and Life, All-Ukrainian Museum Town, Kyiv, 1920s.

25.02.2019 р.

УДК 2–525.4+2–526.6]:069.5(477.51–22)«1925»

І.О. Ходак

**САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ
МУЗЕЮ ОСТЕРЩИНИ
(ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ
МАРІЇ НОВИЦЬКОЇ 1925 РОКУ)**

У статті систематизовано та введено до наукового обігу відомості про сакральні пам'ятки (головно ікони та шиття) Музею Остерщини, обстежені влітку 1925 року співробітницею Музею культурів і побуту (Київ) Марією Новицькою (1896–1965).

Ключові слова: експедиція, музей, Остер, Марія Новицька, сакральне мистецтво, ікона, гаптування.

Упродовж минулого століття було втрачено велику частину культурної спадщини України, насамперед, нетолерованих советською владою сакральних творів. Для оптимального студіювання вітчизняного мистецтва нині доводиться залучати не лише збережені монументальні пам'ятки, станкові твори з музейних колекцій, а і вербальні, й візуальні матеріали дослідників, насамперед, першої третини ХХ ст., що відклалися в державних, відомчих і приватних архівах. Актуальність студіювання експедиційних матеріалів згаданого періоду зумовлена не лише потребами історії мистецтва, але й необхідністю відновити відомості про склад колекцій музеїв країни, що важливо, зокрема, з огляду на респитуційні практики.

Серед експедиційних матеріалів Марії Олексіївни Новицької (1896–1965), що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), вдалося виявити звіт «Поїздка в м. Остер та с. Євмінку 5/VII–11/VII 1925 р.» [1, арк. 1–6], основне місце в якому відведено опису пам'яток сакрального мистецтва, головно гаптування та ікон, із збірки Музею Остерщини. Зважаючи на те, що колекція

закладу (нині – Остерський краєзнавчий музей) зазнала нищівних втрат у роки Другої світової війни, включно з обліковою документацією, гадаємо, що описи навіть кількох творів становлять неабиякий інтерес для мистецтвознавців і музейників. Отже, мета статті полягає у введенні до наукового обігу відомостей про одну із сторінок експедиційної діяльності М. Новицької та втрачені пам'ятки сакрального мистецтва Музею Остерщини.

Перші огляди наукових напрацювань М. Новицької – яскравої представниці покоління мистецтвознавців, що увійшло в науку в 1920-х роках і невдовзі у процесі «чисток радпарату» було позбавлене можливості працювати за фахом, – подав В. Пуцко в післямовах до публікованих ним за кордоном упродовж 1970–1980-х років розвідках, на той час уже покійної вченої [2; 3]. В Україні її життєвий шлях було увиразнено лише в середині 2000-х років, коли вийшли у світ розвідки Є. Шудрі й Н. Студенець [4, с. 45–46; 5]. Надалі в літературі збереглася тенденція акцентувати увагу на студіях М. Новицької з гаптарської тематики (ідеться, насамперед, про розвідки А. Вариводи [6], Ю. Гридневої [7], А. Чередниченко [8, с. 93–96], М. Залевської [9]), хоча спектр її наукових зацікавлень і напрацювань був куди об'ємнішим.

Щодо експедиційної діяльності М. Новицької загалом і фіксації нею в різний спосіб пам'яток сакрального мистецтва, то Н. Студенець лише зауважила регіони (Чернігівщина, Вінниччина, Хмельниччина, Київщина, Крим), у яких дослідниця побувала «з метою поповнення фондів Лаврського музею» [5, с. 104–105]. І. Ходак і А. Ставицька неодноразово писали про її подорожі студентських років, зокрема до Борисполя, за результатами якої було підготовлено доповідь (співавторка – М. Вязьмітіна) про надгробки місцевого єврейського кладовища [10, с. 46–48, 55–56; 11]. Наразі з експедиційних матеріалів М. Новицької, наскільки нам відомо, оприлюднено лише виконані 1924 року під час спільної експедиції з Н. Коцюбинською описи церков міста Гайсина, сіл Кисляка й Карбівки, замальовки творів сакрального мистецтва в церквах і меморіальній пластики в деяких інших селах Гайсинського району Тульчинської округи [10, с. 73–84, 263–274]. Нещодавно в окремій статті проаналізовано напрацювання дослідниці 1925 року з обстеження п'ятнадцяти церков в тринадцяти населених пунктах Обухівського, Васильківського, Германівського районів Київської округи (нині Обухівського й Васильківського районів Київської області), а заодно наведено детальніший реєстр її експедиційних маршрутів 1920-х і 1940-х років [12].

Упродовж 5–11 липня 1925 року М. Новицька, яка тоді обіймала посаду постійної нештатної співробітниці відділу шиття та тканин Музею культурів і побуту, що функціонував на території Києво-Печерської лаври, здійснила експедицію до Чернігівської округи, щоб зібрати відомості про пам'ятки церковної старовини, зареєструвати підписні й датовані твори.

5 липня дослідниця виїхала на пароплаві з Києва. Прибувши вдосвіта 6 липня до містечка Остра (нині – місто Козелецького району Чернігівської області), вона, насамперед, оглянула в с. Старгородці (нині в складі Остра) так звану Юрієву божницю, тобто Михайлівську церкву, зведену наприкінці XI ст. за наказом Володимира Мономаха й прикрашену в XII ст. фресками за бажанням Юрія Долгорукого [13]. Попри значущість пам'ятки, у звіті наведено вкрай скупи відомості про неї. Стисло переповівши її історію за матеріалами «Известий Императорской археологической комиссии», дослідниця обмежилася зауваженням, що церква перекрита дахом, фрески досить добре видно, а орнаментальні стінописи нагадують аналогічні в Київській Софії. Водночас вона замальовала старі хрести зведеної поряд з Юрієвою божницею дерев'яної церкви [1, арк. 7–9], яку визнала зовсім не цікавою, а також зазначила, що брами та хвіртки остерських обійсть мають характерні дашки, дерев'яним прикрасам над вікнами всіх старих і більшості нових будинків надано заокругленої форми, а на місцевому цвинтарі превалюють чотирикінцеві дерев'яні хрести без оздоб [1, арк. 1–2].

Куди більше місця у звіті відведено опису Музею Остерщини, точніше, відділів археології, малярства й церковного мистецтва, експозиції, яких на той час уже було розгорнуто на першому поверсі, тоді як «нагорі ще майже не улаштовано: має бути природничий відділ і церковний пізнішого часу» [1, арк. 2]. У відділі археології превалювали місцеві знахідки періоду неоліту й трипільської культури, а також численні артефакти з Юрієвої божниці, включаючи цеглу з клеймами, шматки тиньку з фресками, шиферний хрест, що, як згодом встановив М. Макаренко, виготовили у XVIII ст. У відділі малярства було зібрано твори з панських будинків, зокрема, картини місцевих чи невідомих майстрів, вироби Межигірської фаянсової фабрики поблизу Києва та Волокитинської порцелянкової мануфактури, що функціонувала в 1839–1861 роках у маєтку А. Миклашевського (нині – с. Волокитине Путивльського району Сумської області), зразки зброї, мальованих шпалер тощо [1, арк. 2–2 зв.].

У церковному відділі, за свідченням М. Новицької, переважали ікони, серед яких траплялися образи гарного письма, згодом, XVII ст. з рельєфним тлом і різьбленим обрамленням. Там також зберігалися різьблені хрести, голівки путті, царські врата й кілька пам'яток шиття. Дослідниця вітчизняного гаптування виокремила дві з них. Її увагу привернула риза 1732 року з виображенням на оплічі Деїсусом і пристоячими (?), щодо якої вона зазначила: «Гаптування золотом, сріблом і кольоровими шовками має гарне узорне закріплення. Обличчя, руки і ноги вишивано по шовку. Обличчя, досить видовжені, мають дуже довгі носи, контур котрих з'єднується з бровою. Внизу вигаптовано золотом напис: “Року А҃ЛВ ми апрш числа Ө”. Навкруги опліч – орнамент» [1, арк. 2 зв.–3]. Іншою пам'яткою виявилася шита шовком епитрахиль (на той час вона перебувала у вкрай незадовільному стані

збереженості – «дуже подерта») із видовженими постатями, за технікою та сюжетом, на думку авторки звіту, подібна до однієї з пам'яток Музею культів і побуту в Києві, що надійшла з Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (інв. № 400) [1, арк. 3].

Крім зразків шиття, у церковному відділі М. Новицька зауважила серед творів символічного характеру й детально описала іконографічні схеми двох композицій «Христос – недремне око», написаних на дереві й полотні (інв. № 41 і 38 відповідно), одна з яких, на її думку, мала суттєві відмінності (Христос-отроча лежав наче в повітрі, а не на хресті, як звичайно). Дослідниця не випадково зацікавилася саме цим типом ікон, адже Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), який очолював її батько (академік О. Новицький) і в якому працювала її найближча подруга Н. Коцюбинська (на той час ув'язнена за обвинуваченням у членстві в Українській партії соціалістів-революціонерів і підтримці контактів з колишніми однопартійцями-емігрантами), займався виявленням і реєстрацією символічних зображень, найпоширенішими серед яких були «Pieta», «Христос – недремне око», «Христос-виноградар», «Пелікан» [10, с. 92–95]. Оскільки обидва твори в колекції Остерського краєзнавчого музею нині відсутні, наведемо їхні описи.

Написана на дерев'яній основі композиція «Христос – недремне око» (інв. № 41), що досить добре збереглася, вирізнялася гарним письмом: «Образ «Недреманне око» на дереві (дошка тріснула посередині), олійними фарбами, в різьбленій дерев'яній рамі. Образ наче поділяється на дві частини голівками янголів, що оточують нижню частину з усіх боків, а верхню лише з трьох. В нижній частині образу, в центрі, напівлежить на лівому боці Христос-хлопчик з розкритими очима. Він оперся на ліву руку, а праву тримає на грудях. Ніякого хреста під ним немає – лежить в повітрі. Багрянниця, що її перекидано через чересла та ліву руку, утворює тло для ніг. Велике сяйво (спочатку жовте, переходить потім в білі проміння) заповняє усе тло нижньої частини.

В верхній частині образу – Бог-Отець в трикутному німбі і сяйві на тлі своєї синьої киреї, що розвивається, з піднесеною для благословення рукою. Дух Святий в вигляді голуба закриває своїми проміннями усю постать Бога-Отця, починаючи з грудей.

Голівок янголів – всього 30, в різних позах і з різнокольоровими крильцями (жовті, білі, червоні та зелені).

Написи: Бгъ Оцъ Ис. ХС.» [1, арк. 3–3 зв.].

Друга композиція (інв. № 38), написана на полотні, перебувала в значно загроженішому стані («фарби дуже потріскалися і обсипалися»): «Нижня, більша, половина образу занята зеленою горою, що має внизу якісь то хвилясті смуги (?). На її тлі намальовано великого хреста, що на ньому поверх багрянлиці лежить Христос з заплещеними очима (повіки з'єднуються посередині) в прозорій сорочці, підперезаній червоною стрічкою.

Правою рукою він оперся на череп, ліва лежить на стег-

нах. Ноги безпорадно-невміло повернуті наліво догори. Поза ногами виглядає біла вівця з заплученими очима та стоїть високий стовп з прив'язаним до нього копієм, тростиною та драбиною. На горі – червоний півень.

Верхня частина образу, на котру на правому боці з нижньої частини заходить стовп і с'яйво (?), має на лівому боці для рівноваги два вершечка церковних бань. Всередині на тлі червонястих хмар, що внизу переходять в зелені, – Бог-Отець в жовтому трикутному німбі, з чорною бородою, в червоному одязі з синьою киреєю. Руки підняті, на грудях в колі – св. Дух летить вниз. По боках – голівки янголів з різнокольоровими крилами (червоні, зелені і білі); на одному боці – 3 + 2, а з другого – лише 2. Сам Христос, одяг та хрест виконані в червонястих кольорах. Німб в формі кола жовтого кольору. Письмо значно гірше попереднього.

Написи: Бгъ Оцъ; Д. с.» [1, арк. 3 зв.–4].

Оглянувши музей, М. Новицька разом з донькою директора Музею Остерщини А. Розанова вирушила до села Євминки (нині Козелецького району Чернігівської області), поблизу якого під керівництвом М. Макаренка проводили археологічні розкопки [14]. 7 липня вона долучилася до археологічної групи, допомагаючи мити знахідки. За її свідченням, здобутком науковців переважно було череп'я, грудки опаленої глини, невелика кількість крем'яних знарядь, одна ціла й дві зламані статуетки. Череп'я милося безпосередньо в розкопках (ямах), потім його переглядали та відбирали частину, щоб забрати із собою. У М. Новицької викликало здивування, що чимало знахідок (одноманітне череп'я без орнаментального оздоблення) експедиція полишила на місці. Зрештою, М. Макаренко також погодився, що за «ідеальної постановки справи» нічого лишати не можна. За спостереженнями дослідниці, керамічні уламки мали різну міцність: одні шматки легко розтиралися рукою, інші були міцні, наче камінь. Лише незначна частина з них мала нанесені фарбою орнаменти, більшість не містила жодних зображень або була прикрашена заглибленим візерунком, виконаним за допомогою мотузки [1, арк. 4–5].

У щоденнику містяться цікаві спостереження щодо тогочасної побутової культури, традицій та звичаїв краю. Скажімо, М. Новицьку вразило, що в Острі не вбачали необхідності замикати двері, хоча на околиці містечка стояла велика в'язниця. У селі Вовча Гора (нині – Поліське Козелецького району Чернігівської області), через яке вона проїздила, зауважила дуже високі дерев'яні тини (у звіті їх названо «плетнями», очевидно, ідеться про «ліси» або «оплоти», «плоти») однакової висоти із стінами плетених клунь, зведених упритул до тинів. Натомість хати (переважно дерев'яні, із частково помашеними стінами) під солом'яними стріхами стояли вглибині садіб. У Євминці не було звичаю святкувати Івана Купала. Через брак знахарки мешканці самі збирали усіяке зілля для лікування. Від учительки Юлії Троїцької та її доньки Люсії, котрі заповнювали картки щодо рослин для термінологічного слов-

ника ВУАН, дослідниця записала п'ятдесят назв рослин, зразки двадцяти п'яти з яких привезла до Музею культури і побуту. Обидві інформаторки розповіли чимало цікавого про обряд весілля, але, з огляду на непідготовленість до фіксації таких відомостей, М. Новицька не зважилася їх занотувати [1, арк. 4, 4 зв., 5 зв.].

Повернувшись 10 липня разом з М. Макаренком на підводі до Остра, М. Новицька побувала на місцевому базарі, але нічого цікавого, крім глиняних цяцьок у діда з невідомого села, не придбала. Решту часу вона знову-таки присвятила Музею Остерщини, де разом з М. Макаренком і А. Розановим оглядала археологічний відділ. Саме того вечора М. Макаренко при світлі лампи «майже розібрав той напис, що ледве знаєть на шиферному хресті, що виявився датованим (XVIII ст.)» [1, арк. 6]. Оскільки пароплав до Києва мав відходити о третій ночі, кияни на останок насолодилися прогулянкою Десною на човнах.

Отже, опрацювання матеріалів експедицій 1920-х років дозволяє поповнити наші знання не лише про втрачені монументальні пам'ятки, але й про склад музейних колекцій, їхній репертуар, а також хронологічні й іконографічні особливості конкретних творів. Перспективи подальших досліджень пов'язані із системним студюванням архівів і виданням тематичних збірників матеріалів.

ПОСИЛАННЯ

1. ЦДАМЛМ України, ф. 1164, оп. 1, спр. 256, 9 арк.
2. Пуцко В. Послесловие к статье М.А. Новицкой // Acta Historiae Artium / Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1979. – Т. 25, fasc. 1–2. – С. 12–13.
3. Пуцко В. [Послесловие к статье М.А. Новицкой] // Музей при- мене уметности. – Београд, 1984–1985. – Сб. 28–29. – С. 30–31.
4. Шудря Є. Подвижници народного мистецтва: біобібліограф. нариси / за ред. М. Селівачова. – К.: Ред. вісн. «Ант», 2003. – Зош. 1. – 64 с.: іл.
5. Студенець Н. Марія Новицька: життєвий шлях і наукова діяльність: до 110-річчя з дня народження // Студії мистецтвознавч. – 2005. – Чис. 3. – С. 103–114.
6. Варивода А.Г. Наукова розробка М. Новицької «Датовані епітрахилі Лаврського музею». Ретроспективний погляд // Могилянські читання 2007: зб. наук. пр. – К., 2008. – С. 236–240.
7. Гриднева Ю.Г. Изучение и сохранение церковного шитья Украины. Новицкая Мария Алексеевна / Гриднева Ю.Г. // Могилянські читання 2007: зб. наук. пр. – К., 2008. – С. 261–267.
8. Чередишченко А.М. Дослідження культурно-мистецької спадщини, що зберігалася на території Всеукраїнського музейного городка у працях вчених 1920–1930-х рр. // Лаврський альманах: зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 25. – С. 87–105.
9. Залевська М.М. Доробок вчених в дослідженні українсько-церковного гаптування // Короленківські читання 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.calameo.com/books/005337104a0e7a401e7ee>.
10. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). – К.: ІМФЕ; Х.: Вид. О.О. Савчук, 2017. – 448 с., 114 іл.
11. Ставицька А. Експерсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. ХХ ст.) // Краєзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської області. – Бориспіль: Шевц, 2012. – С. 327–336.
12. Ходак І. Сакральне мистецтво Київщини за матеріалами експедиції Марії Новицької 1925 року // Студії мистецтвознавч. – 2018. – Чис. 4.
13. Коренюк Ю. Фрески кінця XI століття в церкві Михаїла в Острі: реставраційні колізії // Пам'ятки України: історія та культура. – 2012. – № 1. – С. 2–9.
14. Макаренко М. Досліди на Остерщині // Коротке звітження Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925. – К., 1926. – С. 61–66.

Ходак І.О. Сакральні пам'ятники Музею Остерцини (за експедиційними матеріалами Марії Новицької 1925 года)

В статті систематизовані та введені в научний оборот історичні пам'ятники (переважно ікони та шитьє) Музею Остерцини, досліджених влітку 1925 року співробітницею Музею культів та быта (Київ) Марією Новицькою (1896–1965).

Ключові слова: експедиція, музей, Остер, Марія Новицька, сакральне мистецтво, ікона, шитьє.

Khodak I.O. Sacral monuments of the Museum of Oster district (after the materials of Mariia Novytska's expedition, 1925)

The article systematized and scientifically introduces information on sacral monuments (mostly icons and embroidery) of the Museum of Oster district examined in summer of 1925 by an employee of the Museum of Cults and Mode of Life (Kyiv) Mariia Novytska (1896–1965).

Key words: expedition, museum, Oster, Mariia Novytska, sacral art, icon, embroidery.

17.02.2019 р.

УДК 069.4:93/94](477.54–25).1944/1954

С.М. Дейнеко

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ. МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ (1944–1954)

Дослідження присвячене комплектуванню фондів Харківського історичного музею у перше постокупаційне десятиліття (1944–1954). Нами виявлено декілька джерел його поповнення. Необхідно констатувати, що більшість предметів, які надходили до музею, презентували радянський період історії.

Ключові слова: Харківський історичний музей, комплектування фондів, експонати.

Після визволення Харкова у серпні 1943 р. постало питання про відновлення роботи музеїв. Постанова РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в місті Харкові», видана 28 вересня, фактично поновила музейне життя в місті. На базі декількох музеїв (Центральний музей революції УРСР, Історичний музей імені Г.С. Сковороди та Харківський краєзнавчий музей імені Артема) створили одну установу – Харківський історико-краєзнавчий музей імені Г. Сковороди [1, арк. 1]. Згодом, постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1950 р., його перейменували у Харківський державний історичний музей (нині – Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова) [2, арк. 1]. Одночасно, з відновленням експозицій, розпочалася аналогічна робота у царині комплектування фондів.

Вивчення питання комплектування фондів вищезгаданої установи не набуло поширення серед дослідників музейної справи, хоча необхідно згадати низку праць, пов'язаних з темою нашої розвідки.

Л.Л. Рибальченко однією з перших зацікавилася долею збірки Харківського історичного музею у період нацистської окупації та перші повоєнні роки. Вона досить

докладно описала долю археологічної колекції [3, с. 62–71]. Дещо дотична розвідка, яка присвячена районним музеям Харківщини перших повоєнних років, належить автору цих рядків. Її чимала частина розповідає про стан фондової роботи [4, с. 304–309]. Найінформативнішою працею є стаття харківських дослідниць Л.М. Воронової та Н.С. Мартем'янової про науково-дослідну роботу у Харківському історичному музеї у перше повоєнне десятиліття [5, с. 40–52]. У даній розвідці авторки не повністю висвітлили відновлення фондів музею, так як цій тематиці присвячено лише частину їхнього дослідження поруч з експозиційною та науковою роботою. Так, зокрема, фрагментарно показана передача радянськими військовими культурних цінностей із Західної Європи, збільшення колекцій в рамках підготовки до святкування так званого возз'єднання України з Росією.

Саме відсутність робіт, які надають вичерпну інформацію про стан фондової роботи у Харківському історичному музеї у перше повоєнне десятиліття, обумовлює актуальність даного дослідження.

Джерельну базу склали матеріали з Державного архіву Харківської області (Ф. р-5942).

Відповідно, метою нашої розвідки є всеосяжне заповнення маловідомих сторінок історії, пов'язаних з комплектуванням фондів Харківського історичного музею у 1944–1954 роках.

Після визволення міста співробітники музею провели інвентаризацію фондів. Так, згідно з першою повоєнною перевіркою, у структурних підрозділах закладу зберігалося:

- відділ природи – 3 тис. одиниць зберігання;
- відділ первісного суспільства – більше 2 тис. одиниць зберігання;
- відділ рабовласницького суспільства – близько 2 тис. одиниць зберігання;
- відділ феодалізму – близько 1 тис. одиниць зберігання (дана статистика відображає стан до повернення з Уфі евакуйованих колекцій музею);
- відділ капіталізму – 1 тис. 366 одиниць зберігання (дана статистика відображає стан до повернення з Уфі евакуйованих колекцій музею);

- відділ Революції та Соціалістичного будівництва втратив у часи окупації всі наявні експонати. Відповідно з осені 1943 р. заново розпочалося комплектування фондів по даному підрозділу. У період з жовтня 1943 по жовтень 1944 р. співробітники зібрали 1 тис. 667 різноманітних предметів:

1. фото – 899 одиниць;
2. газет – 84 одиниці;
3. картин – 1 одиницю;
4. плакатів – 93 одиниці;
5. листівок – 22 одиниці;
6. нумізматики – 125 одиниць;
7. речових експонатів – 28 одиниць;
8. негативів – 415 одиниць.

Таким чином, станом на жовтень 1944 р. фонди Харків-